

OKTATÁSI-SZAKKÉPZÉSI JÖVŐALTERNATÍVÁK ÚJ SZEMLÉLETBEN¹

1. A JÖVŐKUTATÁS MEGÚJULÁSA

1.1. A MODERN JÖVŐKUTATÁS KIALAKULÁSA ÉS FELADATKÖRE

A modern értelemben vett jövőkutatás mintegy 50 évre tekint vissza. Az 1960-as évek új jelenségei, mint pl. a népességszám rohamos növekedése, a meg nem újuló erőforrások kimerülésének jelei, a fokozódó környezetszennyezés, az oktatás világválsága és sok egyéb változás iránya mind azt mutatták, hogy a gazdaság növekedése a korábbi keretek mellett nem fenntartható, a növekedés-fejlődés új útjait kell keresni. Világszerte mind nagyobb figyelem fordult a jövő felé: hogyan tovább? Meddig nőhet a népességszám, mikorra várható a nyersanyag- és energiaforrások kimerülése, meddig viseljük el környezetünk szennyeződésének növekedését, és hogyan oldható meg az oktatás általános – Coombs által bizonyított – világválsága?

Ahogy mind nyilvánvalóbbá lett, hogy az addig elsősorban a jelenben gondolkodó, a jövőt távolinak érzékelő tudósok és politikusok tevékenysége sok bizonytalanságot, veszélyt rejt magában, úgy kezdtek mind nagyobb figyelmet fordítani a jövőre. Különböző tudományterületek képviselői és érdeklődők kezdtek foglalkozni a közeli és a távoli jövővel, s keresték, hogyan tudnak választ adni a kor növekvő problémáira. Az 1960-as évek végére mind több országban jöttek létre olyan kutatói csoportok, amelyek a jövővel való tudományos foglalkozást tűzték ki célul. A jövővel hivatásszerűen foglalkozók csoportja létrehozta a jövőkutatók táborát, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt.

A jövőkutatók tudományos eszközökkel vizsgálták, miként ismerhető meg a jövő, hogyan állíthatók elő ismeretek a még nem létező folyamatokról, eseményekről, kapcsolatokról és állapotokról. Vizsgálták a jövővel való foglalkozás tudományelméleti kér-

¹ A tanulmány a „Változás és jövő” című, T 043522 számú OTKA program keretében készült (programvezető: Nováky Erzsébet, DSc).

désköreit (mint például a jövő megismerhetőségének és meghatározottságának, valamint az alternatívákban való gondolkodásnak a lehetőségeit), kidolgozták, és szélesedő körben alkalmazták azokat a módszereket, amelyeket a jövő megismerése eszközeként eredményesnek ítétek. Feltárták a fejlődés nagy tendenciáit, és a társadalmi-gazdasági jövő lehetséges változatait. Ezek között katasztrófa jellegű feltételezések éppúgy megtalálhatók voltak, mint a jövő kedvező irányú elmozdulását valószínűsítő változatok. A katasztrófát előrejelzők értelemszerűen nagyobb hatást váltottak ki a gondolkodókban, mint azok, amelyek a jövő zökkenők nélküli átmenetét, kialakulását valószínűsítették. A világ mégsem mozdult meg eléggé.

Az ezredforduló ismét a figyelem középpontjába emelte a jövőt. 2000 körül szélesedő körben tekintettek növekvő aggodalommal a jövőbe – mi lesz veled, emberiség? Fenntartható-e a növekedés, fenntartható-e a világ? Hogyan értelmezzük a civilizációk és a vallások harcait, a nemzetközi terrorizmus kérdését, és mi legyen ezekhez a viszonyunk? Megújuló erővel merült fel az a kérdés is, hogy mit és hogyan tanítsunk a felnövekvő új generációnak és a korhatár kitolódásával valamennyi generációnak?

A jövőkutatók sokáig úgy gondolkodtak, hogy ha tudományos eszközökkel felvázolják a jövőt és annak lehetséges változatait, rámutatva a korábbi gondolkodás- és viselkedésforma tarthatatlanságára, akkor ez elegendő ahhoz, hogy a világ megértse: másképpen kell gondolkodni, és más irányban kell fejlődni. Sajnos, sem a gondolkodásban, sem a gazdasági növekedésben/fejlődésben nem következett be olyan mélyreható változás, amely elegendő lett volna a veszélyek elkerüléséhez. A világgazdaságban és a világpolitikában megnyilvánuló jelek azt mutatják, hogy – jóllehet a tudományos világ sok mindentől próbálta megóvni a világ lakosságát és a döntéshozó szférát – igen kevesen vették figyelembe a jövőkutatók előrejelzéseit.

Lehet, hogy tévedtek a jövőkutatók? Lehet, hogy valamit másképpen kellett volna csinálniuk? Valószínű. Ma már jól látható, hogy több olyan előrejelzés is készült, amelyek nem tudták kitapintani a jövő új fejlődésvonalait, és nem adtak megfelelő ismeretet és segítséget a döntési szférának. Az is igaz, hogy nem volt helyes a jövőkutatásnak kizárólagosan a tudományba zárkózása. De az is biztos, hogy az elmúlt közel 50 évben, és különösen az elmúlt 15 évben a világ is megváltozott. Átalakult a világgazdaság szerkezete, megváltoztak a társadalmi-politikai erőviszonyok, és a mindennapok embere is a korábbiaknál aktívabban kíván részt venni a döntések meghozatalában. A jövőkutatás szemléletileg-módszertanilag megújult, és ezzel lehetővé vált, hogy ebben a változó-sokra oly érzékeny korban is megfelelő ismereteket adjon a döntéshozatal számára.

1.2. A JÖVŐKUTATÁS MEGÚJULÁSÁNAK VAGYUNK TANÚI

A változások korát éljük. A világban lejátszódó korszakváltás közepette paradigmaváltás zajlik az élet számos területén, így a tudományban is, ahol új világszemlélet jelent meg. Ennek főbb jellemzői: a kemény gondolkodást felváltja a puha gondolkodás, az ész logikáját a psziché logikája, az ok-okozati gondolkodást a kölcsönhatásokban gon-

dolkodás. Az egyszerű és hierarchikus rendszereket a komplex és hálózatos rendszerek, a rendszerek zártságát azok nyitottsága, a stabilitást az instabilitás, a reverzibilitást az irreverzibilitás, a linearitást a cirkularitás, a periodikus folyamatokat a visszaható folyamatok, a vonalszerűséget az elágazás (a bifurkáció) váltja fel. Az érzékelhető valóság mellé felzárkózik a konstruált valóság, a törvényszerűség helyét a véletlenszerűség veszi át, az elvi előrejelezhetőség helyére az elvi előrejelezhetetlenség, a képviselési demokrácia helyére a résztvevői demokrácia, a jelenorientáltság helyére pedig a vízióalkotás lép.

Az új helyzetben új kérdések fogalmazódnak meg, amelyekre a jövő kutatás új módon ad választ. Az új kérdések arra keresik a választ, hogy vajon kik foglalkoznak ma a jövővel, miért és hogyan foglalkoznak vele. Instabil világunkban nemcsak a hivatás-szerűen jövőt kutató szakemberek azok, akik a jövő aspektusait vizsgálják, hanem a legkülönbözőbb területeken tevékenykedő, tervezésben-jövő kutatásban laikus egyének, társadalmi és gazdasági csoportok is tudatosan fordulnak a jövő felé. A jövő iránti érdeklődéssel együtt megerősödött a jövő egyéni és csoportszintű befolyásolásának igénye, és megnőtt az egyes emberek – mint gondolkodó, döntéshozatalra képes, cselekvő egyének – felelőssége is. Mind többen szeretnék tudni, mennyire formálható a jövő: *vajon mennyire a folyamatok tehetetlensége viszi előre a társadalmakat, és mennyire az egyének és csoportok jövőre vonatkozó várakozásaira épített, jövőt befolyásoló ereje* (Nováky 1995).

Ma a jövővel nemcsak azért foglalkozunk, mert a jövő időt olyannak tekintjük, mint ami az új célok, elképzelések megfogalmazásának és megvalósításának idői terepe, hanem azért is, mert a jövőt el tudjuk képzelni úgy is, mint kihívást, választ és ítéletet. A jövő kihívásként értelmezése azt jelenti, hogy a jövő az új kérdésekre adandó válaszok keresésének terepe. A jövő mint válasz kifejezi az eddigi tevékenységünkre adott következményeket és reakciókat, és mint a múlt ítélete jutalom és büntetés jelleggel egyaránt utalhat eddigi munkánkra. A jövőt tehát differenciáltan kell értelmeznünk: egyszerre jelenik meg mint a lehetőségek tere, mint a céljainkat, vágyainkat tartalmazó és valósággá formáló idősík, és mint az eddigi tevékenységünket jutalmazó vagy büntető világ.

Az új kérdésekre adható új típusú válaszok azt fejezik ki, hogy megváltozott a jövőhöz való viszonyunk (közvetlenebbé és több rétegűvé vált), megváltoztak a jövő kutatás aktorai (bővült a jövővel foglalkozók köre), és fokozódott a jövő megismerésével szemben megfogalmazott igény (a jövőt dinamikájában és megújulásában akarjuk megismerni). A jövőhöz való viszonyunk megújulása kifejeződik abban is, hogy miként foglalkozunk a jövővel: nemcsak tudományos módszereken nyugvó jövő kutatási tevékenység vezethet el a jövő megismeréséhez, hanem a jövő iránti nyitott érdeklődést középpontba állító jövőtanulmányozás és a jövőmozgalmak is. Ez utóbbiak kapcsolódhatnak más társadalmi megmozdulásokhoz is, mint pl. a békemozgalmakhoz, a Greenpeace mozgalomhoz, a toleranciáért küzdő és a kevésbé önző világ megteremtéséért fáradozók mozgalmához.

A jövőkutatás – abban a törekvésében, hogy az új kérdésekre új, de legalábbis új módon megfogalmazott válaszokat tudjon adni – folyamatosan megújítja módszertanát: metodológiáját és az alkalmazható módszereket. E megújulás lényege abban összegezhető, hogy *egyszerre értelmezi a folyamatok dinamikáját és megváltoztathatóságát (beleértve a tartós tendenciák megtörésének lehetőségét és a kis változások nagy társadalmi hatását), valamint a jövő alakításának társadalmi igényét, ami feltételezi a jövővel nem tudományos módon foglalkozó laikusok részvételét is (Nováky 2004/b, Nováky 2004/c, Nováky 2005).*

1.3. A JÖVŐKUTATÁS NAPJAINKBAN

A gyors változások általános *instabilitást és bizonytalanságot okoznak*, amelyek hazánkat sem kerülik el. Az instabilitás kiszámíthatatlanná teszi a jövőt, megnehezíti a változások irányának meghatározását, a lehetséges jövőváltozatok körének kijelölését és tartalmuk konkretizálását, mert nagyon sokféle jövőváltozat jelenhet meg és azok alig írhatók le jól strukturálhatóan. Az instabilitás és a bizonytalanság állandó megújulásra készítet (kényszerít) bennünket gondolkodásunkban és viselkedésünkben.

A gyakori, mélyreható változásokkal teli időszakokban figyelmünket szeretjük arra fordítani, amit látni szeretnénk (a hangsúlyt a szubjektív oldalra helyezve, távoli víziók, jövőképek formájában) és arra, amit nagy valószínűséggel látni vélünk (a hangsúlyt az objektív lehetőségekre, feltételekre helyezve, a kibontakozó hosszú távú tendenciák formájában) (Nováky 2001/a). Ha kizárólagosan „szubjektívan” közelítünk a jövőhöz, akkor hajlamosak vagyunk vagy csak a kívánatos jövőt körvonalazni, vagy a félelmeket és a veszélyeket felnagyítva csak katasztrófa helyzeteket előrevetíteni. Ha a jövőt csupán kívánatos alternatívák területként fogjuk fel, akkor hajlamosak vagyunk csak a kedvezőt látni. Kizárjuk tehát a nem kívánatos alternatívákat. Ha a jövőt csupán negatív helyzetek sorozataként értelmezzük, akkor meg a kedvező alternatívák számbavételének igényéről mondunk le. A jövőt csak szubjektív alapokra helyezve megközelíteni azonos azzal, hogy figyelmen kívül hagyjuk a folyamatok alakulásának objektív jellegét. Ha viszont hideg fejjel, csak „objektívan” közelítünk a jövőhöz, belefeledkezve az adott helyzetbe és kizárólagos teret adva a folyamatok jelenlétének és folytatódásának, akkor figyelmen kívül marad, hogy mit szeretnének az emberek, mit hajlandók megvalósítani. Ha csak arra koncentrálunk, ami objektívan kialakulhat, amit nagy valószínűséggel látni vélünk, akkor abba a hibába eshetünk, hogy a jövőnek csak a nagyon valószínű változatát elemezzük. Azaz az előrejelzést predikcióként értelmezzük, és kizárjuk a kevésbé valószínű, de esetleg sokkal vonzóbb változatokat.

Mindkét megközelítés – a szubjektív vágyakra vagy az objektív tényezőkre koncentráció – hamis útra vihet bennünket, mert leszűkíti a jövőváltozatok, jövőalternatívák körét. Az instabilitás talaján, amikor a jövő sokféleképpen alakulhat, mindkét szempont figyelembe kell venni. A változásokkal teli világunkban nemcsak azt kell látni a jövőből, ami kívánatos, hanem szembesülni kell azzal is, ami nem kedvező, és viszont.

Továbbá nemcsak azt kell előrelátni, ami a múltból nagy valószínűséggel kibontakozik és jól megfogalmazható, hanem azt is, ami bizonytalan, ami még nem alakult ki, aminek csak a jelei láthatók, de lehetséges alternatívaként megjelenhet, és a humán szféra jövőalakító ereje következtében majd létrejöhet.

Látni kell azt is, hogy az objektív folyamatok és a humán szféra külső erők hatására és belső fejlődés következtében egyaránt változnak. Az önfejlődés következtében új helyzetek alakulhatnak ki, amelyeket viszonylag nehéz „kézben tartani”. Ehhez az szükséges, hogy felismerjük: van-e a folyamatoknak változási képessége és ha igen, milyen, és felismerjük a folyamatok változtatásának, azaz a folyamatok menetébe való beavatkozásnak a lehetőségét. *Korunkban ezért egyrészt azt célszerű vizsgálni, hogy vajon a folyamatok alakíthatók, változtathatók-e (azaz – érzékenyen – reagálnak-e a hatásokra), másrészt azt, hogy milyen a különböző értékeket tükröző egyének és társadalmi intézmények jövőalakító képessége. Vizsgálandó tehát a folyamatok stabilitása, valamint az egyének és az intézmények jövőformáló ereje (Nováky 2001/c).*

Instabil világunkban nemcsak az a kérdés, hogy milyen irányban megyünk (a felismert lehetőségek szintjén), hanem az is, hogy milyen irányban menjünk (a célok és az elvárások mentén). Megnő tehát a végcél és kidolgozásának alternatív jellege, ami összefügg azzal is, hogy gyakran nem tudjuk, hová akarunk menni! A jövőlehetőségek, a jövőképek és az azokhoz vezető utak közötti kapcsolat újfajta megfogalmazásáról van tehát szó, olyan sajátos helyzetben, amikor a tartós átmenetiség talaján sem a jövőképeket, sem a változás irányát nem könnyű karakterisztikusan körvonalazni. A változások felismerése és megfelelő kezelése ugyanakkor segíthet a különböző társadalmak és gazdaságok kedvező irányú fejlődésének, illetve fejlesztésének kijelöléséhez, és a kívánatos vagy legalábbis még elfogadható fejlődési pályák kereséséhez. De még ha tisztában vagyunk is azzal, hogy milyen irányba kellene menni, nem biztos, hogy abba az irányba megyünk. És ha tudjuk is, hogy mit nem volna szabad megtenni, még nem biztos, hogy nem tesszük meg, mert elképzeléseinket mindig befolyásolják érzelmi, sokszor tudatosan nem is felismert hatások.

A jövőkutatás régi szemléletmódjával és módszereivel a jövőváltozatoknak csak olyan köréhez juthatunk el, amelyeket kizárólagosan a tudomány képviselői fogalmaztak meg. A megújult szemléletű jövőkutatás viszont felszínre hozhatja azokat a jövőváltozatokat és jövőalternatívákat is, amelyeket a laikusok érzékelnek, és lehetőséget ad arra, hogy a jövőkutatók által feltárt változatokat a laikusok társadalmi kontroll alá vegyék. A továbbiakban új szemléletű jövőmegközelítésben kidolgozott jövőváltozatokat és jövőalternatívákat mutatok be a hazai makrokörnyezetre és az oktatás-szakképzés területére.

2. HAZÁNK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK KOMPLEX JÖVŐALTERNATÍVAI ÉS JÖVŐVÁLTOZATAI

2.1. HOGYAN DOLGOZHATÓK KI A JÖVŐVÁLTOZATOK ÉS A JÖVŐALTERNATÍVÁK?

Mindenekelőtt látni kell, hogy hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésének komplex, *statikus, normatív, egységes jövőképet hosszabb távlatra, pl. a 2020 utáni időszakra nem dolgozhatjuk ki*. Ennek több oka is van: a tartós átmenetiség mellett dinamikus értelmezés szükséges; a jövőkutató napjainkban nem írhatja elő, hogy milyen legyen a (normatíván értelmezett) jövő, mert a társadalom különböző tagjainak eltérő, jól artikulált elvárásai és várományai vannak. Nem beszélhetünk „egységes” jövőképről sem, mert az lényegesen eltérő helyzetbe hozhatja a különböző csoportokat, egyéneket. A jövővel való foglalkozás komplex kezelésmódjáról azonban napjainkban sem mondhatunk le, sőt ez az igény ma erősebb, mint korábban.

Alapvető dilemmánk abban állt (Nováky 2001/b), hogy *ma lehetetlen felvázolni a valószínű (vagy a legvalószínűbb) jövőképet, amelyik normatív (előíró, kívánatos) karaktert is hordoz*. A statikus, komplex jövőkép helyett a sokszínű jövőt leképező jövőváltozatok, illetve *jövőalternatívák sorozatát lehet felvázolni*, amelyekben tükröződnek a társadalmi elvárások is. Megközelítésünk fő jellemzői:

- Az előrejelzés-készítésben nagy szerepet kaptak a társadalmi csoportok (illetve egyének), amelyek (akik) a korábbinál közvetlenebb kapcsolatot alakítanak ki a jövővel, és határozott elvárásaik, jövővárakozásaik vannak.
- Az egyénnek a társadalomban, a természetben és a gazdaságban bekövetkező változások, katasztrófák és jövősoikk tényezői között is meg kell felelnie a jövő elvárásainak, azokhoz alkalmazkodnia kell; mindezek új társadalmi értékek és új értékrend szerint szerveződő társadalom körvonalazását teszik szükségessé, amelyben elengedhetetlen a megújulás mind az objektív, mind a szubjektív folyamatok terén.
- Szemléletünk szakított azzal a felfogással, hogy a gazdasági alrendszer fejlettsége és jövőbeni fejlődési pályája egyértelműen meghatározza a jövő társadalmát, ezért a korábbiaknál kisebb szerepet tulajdonítottunk a hagyományos makromutatók (pl. a GDP) számszerű előrejelzésének.
- Megközelítésünk sajátossága az is, hogy figyelembe vettük hazánknak a fejlett és globalizálódó világhoz való új viszonyát; a posztindusztriális társadalom építésében és a hazai társadalom demokratizálódási folyamatában való előrehaladást; a gazdaságfejlődés lehetséges új pályáit; az egyéni és társadalmi értékrend változásának, valamint az egyéni látásmódok, aspirációk a korábbiaknál erősebb artikulációját (egyének és intézmények jövőorientáltságát) és az azokban megjelenő alternatív utakat.

Hazánk társadalmi-gazdasági jövőjét különböző területeken (nemzetközi környezet, hazai politikai erőterek és gazdaságfejlődés, társadalmi és egyéni értékrend, társadalmi

jövőmodellek, egyéni és intézményi elvárások) megjelenő alternatívák feltárásával és azok egybevetésével fogalmaztuk meg, s így alakítottunk ki lehetséges jövőalternatívákat. *Megközelítésünk lényege, hogy a különböző regionális szinteken megjelenő gazdasági és politikai fejlődésből kibontható lehetséges alternatívák, azaz a lehetséges jövőök, valamint az egyének és a társadalmi intézmények várakozásai, elvárásai közötti kapcsolódások feltárásával kerestük az elfogadható, a tolerált, illetve az elutasított (az el nem fogadható) jövőváltoztatokat.* Azaz egybevetettük a gazdasági és a politikai feltételek nyújtotta lehetőségeket, valamint a társadalom és a tagjai által megfogalmazott várakozásokat, elvárásokat. *A lehetőségekben és a várakozásokban rejlő dichotómia figyelembevételével pedig komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívákat képeztünk.*

Nem az optimális, a kívánatos jövőalternatívát kerestük tehát, hanem olyan jövőalternatívákat és azokon belül megjelenő jövőváltoztatokat tártunk fel, amelyek nemcsak lehetségesek, hanem keresztülestek társadalmi (lakossági és intézményi) szűrőn is. Valamely jövőváltozat elfogadhatóságának *kritériuma, hogy a jövőváltozat biztosítson mozgásteret a társadalom és tagjai számára, azaz tegye lehetővé eltérő pályák (egyének esetében eltérő élet- és karrierpályák) kialakítását és az azokon való mozgást.* A komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák és az azokhoz vezető jövőváltoztatok kereséséhez a következő *metodológiai lépésekben* jutottunk el (Nováky 2001/c).

A lehetséges jövőök keresése: a világgazdasági fejlődés és a hazai gazdaságfejlődés alternatíváinak, valamint a politikai forgatókönyveknek az összekapcsolásával, feltárva az összetartozó, az egymást erősítő és gyengítő alternatívákat.

A lehetséges jövőök társadalmi „szűrése”: a lehetséges jövőök milyen támogatást nyernének a magyar társadalom körében, építve a hazai lakosság EU-vélekedés típusainak jellegzetességeire, a megújuló társadalmi és egyéni értékekre, valamint a jövőorientált-ság-vizsgálatból levezethető egyéni aspirációkra.

Ezek adják a *jövőváltoztatokat*, amelyek megmutatják, hogy a magyar társadalom a lehetséges gazdasági és politikai alternatívák együtteséből (azaz a lehetséges jövőök közül) melyeket fogadná szívesen (preferálná), melyeket tolerálná, illetve melyeket utasítaná el.

Komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák képzése: figyelembe véve a lehetséges jövőök kialakulásának és a jövőre vonatkozó várakozások, jövőattitűdök alakulásának dichotóm (kettős) jellegét.

A lehetőségeket és a várakozásokat egybevető jövőváltoztatok így társadalmi megméretetés alá kerültek. A jövőváltoztatok és az ezekből felépített komplex társadalmi-gazdasági jövőalternatívák ezért tükrözik a jövőhöz való objektív és szubjektív viszonyunkat is. Az itt érvényesített új szemléletmód és metodológia alkalmazása megóvott bennünket attól, hogy vagy csak a kedvező, vagy csak a kedvezőtlen jövőváltoztatokat vázoljuk fel, és attól is, hogy csak „következmény-jövőben” gondolkodjunk. Eleget tesz tehát annak a követelménynek, hogy instabil körülmények között különösen célszerű olyan jövőváltoztatok és komplex jövőalternatívák keresése, amelyek társadalmi szűrőn is keresztül mentek.

2.2. A JÖVŐVÁLTOZATOK

A *lehetőségek körét*, azaz a társadalmi fejlődés keretfeltételeit – mint említettük – a világgazdasági alternatívákban, a hazai gazdaságfejlődési alternatívákban és a politikai forgatókönyvekben kerestük. A társadalmi és az egyéni *várakozásokat* a magyar lakosság körében végzett felmérésekből (európai uniós várakozások és vélekedések, valamint jövőorientáltság-vizsgálatok) vezettük le, a társadalmi és egyéni értékeket, értékvtásokat, értékrend-változásokat pedig a társadalmi jövőmodellekből merítettük (Nováky 2001/c).

A *világgazdaság alternatív kimenetelei*: két forgatókönyvvel számoltunk, a globalizáció és a regionalizáció bizonyos formáival.

a) *A globális káosz és a globális osztálytársadalom forgatókönyve*. Feltételezhető, hogy az egyre növekvő mennyiségű spekulációs pénztőke a gazdasági ciklusok szélsőséges felerősödését és mély gazdasági válságokat hoz magával (ez a globális káosz forgatókönyve). A gazdaságpolitika irányítása egy szűk, demokratikus eszközökkel nem ellenőrizhető elit kezébe kerül, a világgazdaság és benne az egyes országok egy ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus hektikus változásának lesznek alávetve. Az egyes országok gazdasági és nemzeti szuverenitása gyakorlatilag megszűnik. A világ tőketulajdonosokból, árutermelőkből, munkavállalókból és fogyasztókból álló konglomerátummá áll össze. A káoszból majd kiemelkedik egy politikai erő, ami rendet teremt, s a jelenlegi tendenciák mellett világméretű osztálytársadalomhoz vezet (ez a globális osztálytársadalom modellje). Ebben a hierarchikusan összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a hatalmat a szervezetlen tömeggel szemben. Ez a modell elfogadható forma lehet az „elitek”, a tőketulajdonosok, de nem elfogadható a társadalmak szélesebb rétegei számára. A globális osztálytársadalom modellje ugyanis ellentmond olyan évszázados európai értékeknek, mint a népszuverenitás, a népek önrendelkezési joga, vagy a társadalmi igazságosságra való törekvés.

b) *A regionális integráció forgatókönyve*. Ebben a modellben az Európai Unió viszonylag zárt egységet alkot. Kelet-Európa esetében a politikai és gazdasági bizonytalanság még évtizedeken keresztül folytatódhat, mert a gazdasági stabilitáshoz politikai stabilitás is kell.

A *hazai gazdaságfejlődés alternatív kimenetelei*: két alternatívával számoltunk.

a) *A jelenlegi gazdaságfilozófia folytatódása*. A neoliberális szellemű gazdaságpolitika következtében kialakult helyzet nem teszi lehetővé a magyar ipar korszerűsödését, versenyképessége nem fog javulni, a külföldi tulajdon részaránya tovább nő. A magyar gazdaság állandósuló stop-go ciklusban lesz. Ez az alternatíva lassú fejlődést eredményez. Várható, hogy a leggazdagabb rétegek jövedelmei tovább gyarapodnak. A társadalom egyharmadának helyzete konszolidált lesz, de kialakul egy leszakadó kétharmad rész, amelyből egyharmad állandó megélhetési gondokkal fog küszködni. Magyarország az Európai Unió perifé-

riájává válik, szerepe az olcsó munkaerő szolgáltatása. Az ország gazdaságát lényegében a multinacionális cégek uralják, a magyar gazdaságpolitikának nem lesz érdemi ráhatása a dolgok menetére.

- b) *A gazdaságfilozófia esetleges megváltoztatása.* A magyar gazdaságpolitikának nem feltétlenül kell frontálisan szembefordulnia a neoliberálizmussal, hanem elegendő egy kilencven fokos fordulatot végrehajtania, hasonlóan ahhoz, ahogy annak idején az új gazdasági mechanizmus eltért a szovjet modelltől. Ekkor valószínűsíthető, hogy a magyar gazdaság kitör a stagnálásból, illetve az alacsony szintű stop-go ciklusokból, és hosszabb távon dinamikusabban képes fejlődni.

Lehetséges politikai helyzetek: a következő négy lehetséges politikai forgatókönyv külpolitikai és gazdasági meghatározottságokhoz rendel belpolitikai állapotokat.

- a) *Európai integráció és kiegyensúlyozott fejlődés.* Egy ilyen optimista, kedvező forgatókönyv sikere nem teljesen kizárt, bár nemcsak Unión belüli feltételei vannak, hanem azon kívüliek is. A kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés és a stabil nemzetközi kapcsolatrendszer hosszú távon biztosíthatja a rendszerváltás nyomán kialakult magyar politikai rendszer stabilitását. Egyben azt is feltételezi, hogy a jövő század első évtizedeiben is a mérsékeltnek tekinthető politikai pártok határozzák meg a belpolitikai színteret.
- b) *Periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel.* A csatlakozás megvalósulásával is bekövetkezhet nemzeti kudarcélmény, ami új típusú sérelmi politikát gerjeszthet. A nemzeti elégedetlenség talaján, a nacionalista középosztály bázisán a szélsőségesnek tekintett pártok számottevő parlamenti képviselőhöz juthatnak, de a forgatókönyv szerint erejük nem elegendő ahhoz, hogy meg tudják határozni a parlamenti politika napirendjét. A ki-kiújuló kisebb-nagyobb válsághelyzetek, egyensúlyvesztések a centralizációs törekvések felé terelhetik a politikai elitet.
- c) *Szélsőséges nacionalizmus és háborús konfliktusveszély.* Egy ilyen forgatókönyv feltétele nem egyszerűen a gazdasági fejlődés megrekedése és elhúzódozó gazdasági és társadalmi válság kialakulása, hanem az is, hogy a térség sorsában érdekelt nagyhatalmak egymást keresztező, egymásnak ellentmondó impulzusokat adjanak a régió államainak. Meghatározó pozícióba kerülhetnek azok a politikai erők, amelyek figyelmen kívül hagyják a parlamenti demokrácia szabályait vagy a nemzetközi együttélés normáit. A politikai rendszer keretei a szélsőséges politikai erők játékszerévé válnának.
- d) *Forradalmi válság.* E forgatókönyv esetén a koncentrált gazdasági és politikai hatalommal szemben erős civil társadalom áll, amely képes a parlamenti struktúra ellenében fellépni. A civil szerveződések ilyen esetben politikai töltettel bíró alternatív hatalmi szervekké válnak. Polgárháborús helyzetek alakulhatnak ki, bár nem szükségképpen kell ezeknek valóságos fegyveres harcba torkollniuk. A parlament és vele együtt a végrehajtó hatalom marginalizálódik a valóságos társadalmi folyamatok befolyásolása terén. A döntéshozatal más, közvetlen formái

alakulhatnak ki, és ezek átmeneti jelleggel anarchikus állapotokat idézhetnek elő.

A magyar társadalom európai uniós várakozásai. A magyar felnőtt lakosság négy jellegzetes csoportját határoztuk meg az uniós várakozásokat tekintve (Nagy 2000).

- a) *Reménykedők:* pozitív érzelmi bázison hangolódtak rá Magyarország uniós csatlakozására. Úgy vélik, hogy a bővítés a társadalmi dimenziókon – kultúra, nemzeti identitás, külpolitika, gazdaság – kívül szűkebb környezetükre (lakóhelyükre és családjukra) is pozitív hatással lesz.
- b) *Pragmatikusok:* támogatják az integrációs folyamatot, de a következményeket illetően véleményük meglehetősen ambivalens. A kulturális identitás megőrzése és a külpolitikai pozíciók megerősödése miatt jórészt az előnyöket hangsúlyozzák az ország aspektusából, más részterületeken azonban inkább a negatív várakozások a dominánsak körükben.
- c) *Esélyesek:* erőteljesen támogatják az ország uniós csatlakozását, és ennek alapvetően az előnyeit hangsúlyozzák. Számolnak ugyan hátrányokkal, de a negatív következmények hosszú távú kihatásait másoknál kevésbé feltételezik. Tudatos, lendületes társadalmi csoport; a csatlakozás „motorja” lehet.
- d) *Esélytelenek:* véleményük szerint Magyarország életére a csatlakozás alapvetően negatív hatást gyakorol, nem látnak olyan területeket, ahol kifejezetten előnyöket realizálhatnának. Egyéni életük és családjuk vonatkozásában semmiféle előnyre nem számítanak.

Értékváltás a társadalom szintjén – a jelenlegi ipari társadalom meghaladása. Hazai fejlődésünkre az információs társadalom, az igazságos verseny társadalmá, a fenntartható társadalom, az interaktív szükségletek társadalmá és a tudásalapú társadalommodellek (Hideg 1999) gyakorolhatnak jelentősebb hatást. A jövő társadalmával kapcsolatban *új értékeként jelennek meg:* az információ mint növekedési tényező elismerése, a rövid táv preferálásával szemben a hosszú távú elkötelezettség, a környezet szeretete és tisztelete mint az emberi magatartás legfőbb szempontja, a jelenségek, összefüggések alaposabb feltárásához nélkülözhetetlen komplex megközelítés.

Értékváltás az egyén szintjén. A legfontosabb célértékek a béke és a családi biztonság, a boldogság, a haza biztonsága és az anyagi jólét. A legfontosabb eszközértékek: szavahihető, felelősségteljes, bátor-gerinces, értelmes, segítőkész, fegyelmezett. A hazai értékrend erősen individualizált és intellektualizált. Az individualizáltságot a belső harmónia, a bátor-gerinces, a felelősségteljes és az önálló, az intellektualizáltságot az értelmes, logikus gondolkodás, az alkotó szellemű értékek képviselik.

A jövő értékei az egyén szintjén a következők: a munka intellektualizálódása és innovatív jellegének erősödése; az életminőség javítása érdekében lemondás pillanatnyi örömeiről, előnyökről; nyitottság az új gondolkodásra és szemléletre, új értékekre; nyitottság a jövőre, a jövő mint érték fel- és elismerése; a nők és különböző kisebbsé-

gek emancipálása; általános tolerancia, a másság elismerése és elfogadása; a másokat és/vagy a természetet károsító magatartásformák önvészélyességének felismertetése, ilyenektől mentes életre szoktatás erősítése; a közösségekben való részvétel felelős vállalása; a verseny és a kooperáció összekapcsolása új útjainak kidolgozása társadalmi és gazdasági téren.

A jövő értékei közül a leginkább meghatározó jelentőségű a *jövőre orientáltság*. A jövőorientáltság kizárólag az embernek az a tulajdonsága és képessége, amely lehetővé teszi, hogy gondolkodását nemcsak a múlt és a jelen szabályozzák, hanem folyamatosan érvényesülnek a jövőre vonatkozó előfeltevései és a jövővel szembeni elvárásai. A jövőorientált ember tevékenységének hajtóerejét a jövő inspirálja (*Nováky - Hideg - Kappéter* 1994).

Egyéni aspirációk. Az egyéni aspirációk levezethetők az egyének jövőre orientáltságából. A magyar társadalom különböző időpontokban vett mintáinak jövőorientáltságvizsgálata (*Nováky - Hideg - Kappéter* i.m., *Hideg - Nováky* 1998) azt mutatja, hogy társadalmunk alapvetően jövőre orientált. A magyar lakosság érdeklődik a jövő iránt és gondolkodik róla. Nagyon praktikus okokból foglalkozik a jövővel: a család és a gyermekek jövője, valamint a jövő befolyásolása szerepelnek a jövő iránti érdeklődés legfőbb okaként. A jövővel való foglalkozás tehát közvetlen kapcsolatban van a létfenntartással és a munkatevékenységgel. Erős a törekvés a jövő befolyásolására, de az abban való egyéni felelősség nem jelenik meg a válaszokban. A jövőről való gondolkodás témaköreit és időtávjait illetően a jövőkutatás azt feltételezi, hogy a hétköznapi emberek általában a saját, a családjuk és a lakóhelyük rövidebb távú jövőjével foglalkoznak (ebben a sorrendben), az ország és a világ jövője, valamint a nagyobb időtávlatok már ritkábban és esetlegesen kerülnek érdeklődési körükbe. A magyar válaszolók érdeklődési sorrendje ettől eltérő: család, világ, ország és lakóhely. A magyar lakosság tanulással és munkával (illetve többletmunkával) tesz a jövőért, főleg a saját jövője érdekében. Munka- és tanulás-centrikus társadalom képe rajzolódik ki előttünk. Ez a jövőorientáltság azonban zavarokkal terhelt (*Toffler* 1970). A jó anyagi körülmények megteremtését perspektivikusan fontosabbnak látják, mint az intellektuális tőkeképzést.

Az előzőekben tárgyalt lehetőségek és várakozások tükrében nyolc jövőváltozatot dolgoztunk ki. Ezek közül egy volt elfogadható, kettő tolerálható és a többi öt nem volt elfogadható jövőváltozat a társadalom vizsgált mintái számára.

Az elfogadható jövőváltozat (az 1. jövőváltozat) a regionális integráció talaján létrejött EU-n belül kiegyensúlyozott fejlődést feltételez és azt, hogy az országban olyan gazdaságpolitikát alkalmaznak, amely hathatósan védi a nemzeti érdekeket, figyelembe veszi a nemzeti sajátosságokat. Ez a jövőváltozat nagy társadalmi támogatottságra számíthat. Lehetőséget ad új fogyasztói és életmódminták, valamint változatos életformák kialakítására, és preferálja a környezetbarát értékeket is. Az egyének célértékei közül a legfontosabbak, mint a béke, a családi biztonság, a boldogság és az anyagi jólét megvalósulhatnak, az eszközértékek között pedig jelentős súlyt kaphat a szavahihetőség, a felelősségteljeség, a bátorság, az értelmes viszonyulás az élethez, valamint a segítőkész-

ség. Az EU-csatlakozás melletti kiegyensúlyozott fejlődés teret ad több jövőaspirációnak is, mint a család és a gyermekek jövőjének elsődlegessége, a jövő befolyásolásának igénye és lehetősége, a munka és a tanulás érték- és jövőformáló erejének kibontakozása, a rövidtávot meghaladó időszemlélet és az ország határait meghaladó térszemlélet megvalósítása. Ez a változat az EU-csatlakozásban reménykedők, a pragmatikusok és esélyesek (akik az EU-csatlakozás „motorját adják”) számára is igen elfogadható. A magyar társadalomnak mozgásteret ad, s különböző életpályák megélésének a lehetőségét. Az esélytelenek számára, akik nem nyernek a csatlakozással, ez a jövőváltozat nem túl vonzó, mert belekényszerítve érzik magukat egy számukra kedvezőtlen új helyzetbe.

A tolerálható jövőváltozatok egyike (a 2. jövőváltozat) abban különbözik az előzőtől, hogy nem számol a gazdaságpolitika megváltoztatásával. A regionális integráció a napjainkban érvényesülő neoliberais gazdaságfilozófián alapuló gazdaságpolitika alkalmazása mellett valósul meg, és jön létre kiegyensúlyozott fejlődés az EU-n belül. Ugyanazokkal a társadalmi és egyéni értékrendbeli szempontokkal, aspirációkkal és eu-s várakozásokkal találkozunk, mint az 1. jövőváltozat. A másik tolerálható jövőváltozat (a 7. jövőváltozat) a globális káosz (amelyben a világgazdaság és benne az egyes országok ellenőrizhetetlen pénzügyi mechanizmus változásának lesznek álvette), illetve a globális osztálytársadalom (amelyben a hatalmat a hierarchikusan összeszerveződött tőketulajdonosok tartják a kezükben a szervezetlen tömeggel szemben), valamint az EU-n belüli periférikus fejlődés kiújuló válsághelyzetekkel végtelenül kedvezőtlen, de nyitott helyzetet állít elő. Nagy a gazdasági és a politikai bizonytalanság, aminek talaján kritikus elágazás (bifurkáció) jelenhet meg. A jövő befolyásolható (mert még nem dőlt el minden), lehet a „zavarosban lehet halászni”, ezért az esélytelenek különböző módokhoz folyamodhatnak helyzetük javítása céljából. De éppen azért, mert a helyzet instabil, a változtatás kimenetele kétesélyes, nemcsak pozitív, de negatív irányú is lehet a változtatás következménye, ami főleg hosszú távon válhat érezhetővé. Ez a jövőváltozat annyiban hordoz pozitív elemet, amennyiben teret enged a befolyásolásra, még ha annak kimenetele nagyon bizonytalan is.

Az elutasított jövőváltozatok többféle ok miatt nem elfogadhatóak. Pl. feltételezik a regionális integráció létrejöttét, de az ország EU-csatlakozása úgy következik be, hogy a volt szocialista országok másodrendű, diszkriminált helyzetbe kerülnek. A regionális integrációt szélsőséges nacionalizmussal és háborús konfliktusveszéllyel, illetve forradalmi válsággal együtt jelenítik meg; amelyek nem biztosítják a gazdaság és a társadalom kiegyensúlyozott fejlődését, holott erre a regionális integráció keretet nyújtana. A forradalmi válság politikai forogatókönyve esetén a koncentrált gazdasági és politikai hatalommal szemben erős civil társadalom áll, amely képes a parlamenti struktúra ellenében fellépni. A civil szervezetek ilyen esetben politikai töltettel bíró alternatív hatalmi szervekké válnak (és esetleg saját fegyveres erő kiépítését is megkezdik, átvéve a hivatalos intézményrendszerből egyes államhatalmi funkciókat). A forradalmi helyzet nem egyszerűen abban jelenik meg, hogy a parlamentben erősödnek a szélsőséges irányzatok, hanem abban is, hogy a parlament és a végrehajtó hatalom is marginalizá-

lódik a valóságos társadalmi folyamatok befolyásolása terén. A nemzeti sajátosságok erőteljesebb figyelembevételére irányuló megváltoztatott gazdaságpolitika enyhítheti a változatok szigorúságán. Ezek a jövőváltozatok nem fogadhatók el az EU-csatlakozásban reménykedők számára, mert félnek attól, hogy az EU-n belül várható periférikus fejlődés kezelhetetlen mennyiségű válsághelyzeteket termel ki. Sem a hazai eu-s várakozások, sem a társadalmi és egyéni értékek, sem a jövőorientáltsághoz kapcsolódó aspirációk nem illenek be ezekbe a változatokba. Csak az esélytelenek szempontjából ítéltető elfogadhatónak, ugyanis az esélytelenek ezekben az esetekben igazolni látják véleményüket: nincs esély a megváltoztathatóságra.

2.3. A KOMPLEX JÖVŐALTERNATÍVÁK

A jövőváltozatokra épített jövőalternatívák kidolgozásához alternatívaképző ismérveket *a lehetőségek és a várakozások oldaláról* egyaránt megfogalmaztunk. Eltérő lehetséges jövőket vizsgálhatunk fel a folyamatok és a körülmények, azaz *a helyzet stabilitásának*, illetve *instabilitásának* feltételezése esetén. Ha a folyamatok stabilak és a helyzet stabil, akkor változatlan, ún. következményjövő adódik, ha instabil, akkor a jövőbeli helyzet merőben más lehet, mint a változatlan jövő. A várakozások oldaláról akkor kapunk lényegileg eltérő jövőket, ha *a változtatás*, illetve *a változtatatlanság preferálását* a társadalom tagjainak és intézményeinek a jövő befolyásolására vonatkozó attitűdjében keressük. Ha a várakozásokban (az aspirációkban és az értékekben) a változtatatlanság a preferált, akkor a jövőattitűdnek nincs megújító ereje. Ha viszont a várakozásokban a változtatás a hangsúlyos, akkor ez a jövőattitűd megújító erőt mutat. Ha ez az attitűd találkozik az instabil helyzettel, akkor nagy az esélye annak, hogy minőségileg új jövő formálódhat ki.

A jövőalternatívák tehát olyan komplex társadalmi-gazdasági alternatívák, amelyek figyelembe veszik az objektív (vagy annak tekinthető) gazdasági és politikai lehetőségeket és a társadalmi viselkedésformákat. A megújulás és a változtatatlanság, valamint a stabilitás és az instabilitás alternatíváját állítják elélni a várakozások és a lehetőségek tükrében. A lehetőségek és a várakozások oldaláról ezért négy markáns jövőalternatívát jelenítettünk meg.

1. táblázat: Komplex jövőalternatívák

Várakozások → Lehetőségek ↓	A változtatatlanság preferálása	A változtatás preferálása
Stabil folyamatok, stabil helyzet	I. jövőalternatíva	II. jövőalternatíva
Instabil folyamatok, instabil helyzet	III. jövőalternatíva	IV. jövőalternatíva

Az *I. jövőalternatíva* – a *Pató Pál-os gondolkodással jellemezhető alternatíva* – azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások összhangban vannak, mindegyikre a változatlanlanság a jellemző: a világgazdasági helyzet és a magyar gazdaságpolitika, valamint az általános politikai helyzet változatlanlanságával számol. A várakozások is a meglévőt, a változatlanlanságot preferálják. E jövőalternatíva veszélye, hogy ha valamelyik oldal kibillen ebből a helyzetből, a jövő nem tartható kézben, mert nem vagyunk erre felkészülve.

A *II. jövőalternatíva* – az *1848-as forradalmi ifjúság és gondolkodók világához hasonlítható alternatíva* – azt mutatja, hogy a lehetőségek és a várakozások nincsenek összhangban. A folyamatok és a helyzetek nem változnak és nem is változtathatóak, jóllehet a társadalom változtatni szeretne ezeken. A társadalom képes lenne a változtatásra, de az objektív helyzet ezt nem teszi lehetővé. A szubjektum előreszalad az objektív folyamatokhoz képest. Ez az alternatíva azzal a veszéllyel járhat, hogy a társadalom széttöri a kereteket és forradalmi helyzetet idéz elő.

A *III. jövőalternatíva* – az *elme egy hajó alternatíva* – esetében sincs összhang a lehetőségek és a várakozások között: a folyamatok változnának, a helyzetek megújulnának, de nincs olyan társadalmi erő, amely ennek élére állna. A társadalom vagy éretlen arra, hogy észrevegye a megújulási lehetőségek megjelenését, vagy megfélemlített, és azért nem mer változtatni. Ennek az alternatívának az a veszélye, hogy mivel a társadalom nem ismeri fel az instabil, a változtatási lehetőséget magában hordó helyzetet, ezért az kihasználatlan marad.

A *IV. jövőalternatíva* – a *mindent vagy semmit alternatíva* – a lehetőségek és a várakozások között összhangot mutat: egyaránt előrevívó elemet tartalmaz a lehetőség és a szándék oldal; az akarati oldal szerencsésen találkozik a folyamatokban, szituációkban lévő lehetőségekkel. Mind a két oldal változtatható, illetve változni akar. Ennek a jövőalternatívának az a veszélye, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy jól ismertük-e fel, hogy merre kell menni, hiszen a sok lehetséges jövő közül esetleg rosszul választunk, nem kellő perspektívában, nem kellő komplexitással gondolkodunk, és ezért esetleg a kialakuló jövőváltozatot nem tudjuk kézben tartani.

24. JÖVŐVÁLTOZATOK ÉS JÖVŐALTERNATÍVÁK

A jövőváltozatok jövőalternatívákba rendezhetők. Az elfogadható 1. jövőváltozat és a tolerálható 7. jövőváltozat a IV. jövőalternatívába szervezhető: a feltételek és a lehetőségek, valamint az igények és az elvárások is változnak. Alapvetően új helyzet kialakulását valószínűsítjük. Realizálásukkor nagyon „észnel kell lenni”, hiszen a két oldalról megjelenő változás olyan új helyzetet hozhat felszínre, amely részleteiben másként viselkedik, mint ahogyan az előrelátható. A 2. jövőváltozat a II. jövőalternatívába szervezhető: a lehetőségek és a várakozások oldaláról aszinkronitás tapasztalható. Az el nem fogadható jövőváltozatok jövőalternatívákká formálását nem célszerű erőltetni, inkább azon kell gondolkodni, milyen feltételek mellett formálhatók azok elfogadottakká.

A nyolc jövőváltozat és a négy jövőalternatíva eltérő mértékben ad mozgásteret a társadalomnak és tagjainak. Az, hogy közülük melyik fog megvalósulni (vagy azok milyen kombinációjában), elsősorban a gazdasági és politikai folyamatok alakíthatóságától és a társadalom jövőorientáltságától, jövőformáló erejétől, továbbá a kettő viszonyától függ. A megvalósulás sikere tehát azon is múlik, hogy a társadalom, az *ember felismeri-e, hogy mely társadalmi és gazdasági folyamatokba tud beavatkozni, melyeket tud alakítani, formálni, s melyek azok, amelyek fölött nincsen uralma*, amelyek stabil mozgást mutatnak.

A jövőalternatívák realizálásának folyamatában célszerű ezért figyelmünket egyrészt a kaotikus mozgást mutató folyamatokra helyezni (Nováky 1995), amelyek érzékenyek a kis változásokra, és ezért új, a jelenlegitől minőségileg eltérő pályákra vezérelhetők, másrészt arra, hogy az egyének és a társadalmi intézmények mely területeken tudnak és kívánnak beavatkozni a folyamatok menetébe (Nováky 2004/a). Azokat a folyamatokat, amelyek nem befolyásolhatók, „békén kell hagyni”, amelyek viszont nem ilyenek, azokra igenis hatni kell, azokat módosítani kell, de számolni kell azzal, hogy a bizonytalanság miatt a folyamat új iránya a várttól eltérő, esetleg kedvezőtlen is lehet. *A folyamatok stabil, illetve instabil jellegének felismerése megóvja a társadalmat és az egyéneket attól, hogy felesleges energiákat fordítsanak a befolyásolhatatlan jelenségek megváltoztatására, elvonva a figyelmet és az erőt a megváltoztathatóról és a megváltoztatatandóról.*

A jövőváltozatok és a jövőalternatívák azt jelzik, hogy *a magyar társadalom és gazdaság előtt a jövőben nem csupán egyetlen út, hanem többféle pálya választásának lehetősége áll.* A vizsgálatok azt is mutatták, hogy a mozgástér adta lehetőségek többféle úton is kihasználhatók, de *a magyar társadalom és gazdaság minőségi átrendeződéséhez, magasabb szintre emelkedéséhez elengedhetetlen a humán tényezők megújító, kreatív ereje. Ebben nagy szerepe van az oktatás-szakképzés modernizálásának.*

3. AZ OKTATÁS ÉS SZAKKÉPZÉS LEHETSÉGES JÖVŐALTERNATÍVÁI²

Az előzőhöz hasonló logika alapján dolgozhatók ki a hazai oktatás és szakképzés lehetséges jövőalternatívái az elkövetkező 20-25 évre. A négy jövőalternatívában a *változtatás lehetséges terepét* az oktatási-szakképzési rendszerben és az oktatástechnikai, -technológiai eszközökben kereshetjük, az egyik alternatívában annak/azok stabilitását, változatlanságát, a másikban instabilitását/változtathatóságát feltételezve. A *változtatás végrehajtóit* az oktatási-szakképzési rendszer szereplőinek – tanárok, diákok,

² Az egyes jövőalternatívák megfogalmazásakor felhasználtam az Oktatás és jövő című tantárgyunk keretében a 2004/2005. tanév II. félévében összegyűjtött hallgatói véleményeket. Köszönetemet fejezem ki ezért azoknak a IV. és V. éves hallgatónak, akik e workshop-munkában nagy lelkesedéssel és eredményesen részt vettek.

szülők (és közvetve a munkaadók) – *várakozásainak* körében kereshetjük. Az egyik alternatívában a szereplők megújító ereje, a változtatás iránti várakozása és elvárása jelenik meg, a másokban a változtatatlanság fenntartása a meghatározó.

A négy jövőalternatíva tehát az alábbiakkal jellemezhető:

- *I. jövőalternatíva:* A jelenleg érvényes oktatási-szakképzési rendszer változatlan továbbfolytatódása a jelenlegihez hasonló oktatástechnikai, -technológiai eszközök használatával, amin az oktatási rendszer szereplői nem akarnak lényegesen változtatni: ebben az esetben a lehetőségek és a várakozások egyensúlyban vannak, a változtatatlanság az, ami összeköti ezeket.
- *II. jövőalternatíva:* A jelenleg érvényes oktatási-szakképzési rendszer és az oktatástechnikai, -technológiai eszközök változatlan fennmaradásával és használatával számol. A helyzet stabil, amin az oktatási rendszer szereplői változtatni szeretnének, azaz a változtatás szubjektív oldala „előreszalad” a körülményekhez viszonyítva: ebben az esetben a lehetőségek és a várakozások között nincs harmónia.
- *III. jövőalternatíva:* Itt sincs harmónia a lehetőségek és a várakozások között: most viszont az oktatás-szakképzés rendszerének és az oktatástechnikai, -technológiai eszközöknek a változékonyságát feltételezzük, azaz a folyamatok és a helyzetek azok, amelyek változnának. Bár adottak a változás objektív feltételei, azok nem használhatók ki, mert az oktatás-szakképzés szereplői nem akarnak a megévő helyzeten változtatni.
- *IV. jövőalternatíva:* Ebben a jövőváltozatban a lehetőségek és a várakozások egyensúlyban vannak, mindkét oldal kész a változásra: az oktatás-szakképzés rendszere és az oktatástechnikai, -technológiai eszközök mint lehetőségek is változnának, és a rendszer szereplői is igénylik és siettetik a változást. Ilyen esetekben az a nagy kérdés, hogy vajon „uralhatók-e”, azaz kézben tarthatók-e ezek a változások.

A négy jövőalternatíva leírására az alábbiakban teszünk kísérletet.

3.1. AZ I. JÖVŐALTERNATÍVA

Az *I. jövőalternatíva* szerint Magyarország a következő 20-25 évben a jelenlegi fejlődési pályán mozog tovább. Tagja marad az Európai Uniónak, és lassan közelíti a régebbi tagállamok fejlettségi szintjét. Az Unióból az oktatási rendszert érő hatások alakítják azt, azonban jelentős változtatást kikényszerítő körülmény nem jelenik meg, a versenyképességet érintő kihívások nem érik el a kritikus tömeget a reformok beindításához. A tudásalapú társadalom megteremtése és az élethosszig tartó tanulás koncepciója megmarad a politikai retorika szintjén, az eliteken kívül a társadalom jelentős része számára elmélet marad. Ebben az alternatívában a 2025-2030 körüli magyar okta-

tás a jelenlegi – 2005-ben meglévő – helyzettől nem fog jelentősen eltérni. Az oktatási rendszerben és az oktatástechnológiában a folyamatok stabilak maradnak, s a szülők, diákok, tanárok és munkaadók sem igénylik a megújulást.

Az oktatási rendszerben tehát továbbra is jellemző marad a 8 éves alapfokú, majd a 4 éves középfokú oktatás. Emellett továbbra is megtalálható a 6+6, illetve 4+8 éves alapfokú és középfokú oktatási struktúra is. A felsőfokú oktatásban megmarad a 3-4 éves főiskolai és az 5 éves egyetemi képzés. Emellett felső- és középfokú szinten is megtalálhatók különböző szakmát adó tanfolyamok, valamint egyéb felsőfokú képesítést nyújtó képzések. Ebben az oktatási rendszerben a különböző technikai eszközök (pl. térképek, írásvetítő használata) továbbra is fontos szerepet töltenek be, az információs technológia csak kiegészítő jelleggel jelenik meg. Ennek egyik oka az infrastrukturális elmaradottság, ami elsősorban a középiskolák és a főiskolák között, valamint a fővárosi, nagyvárosi és a kisebb városok oktatási intézményei között vezet jelentős egyenlőtlenséghez. A szűk költségvetés következményei elsősorban a vidéki iskoláknál és az alap-, illetve középfokú intézményeknél jelentkeznek a számítástechnikai háttér elmaradtságában, az épületek szerkezeti állapotának leromlottságában.

Az oktatásban továbbra is az államilag finanszírozott tömegoktatás a jellemző, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek konzerválása. Az egyenlőtlenségek konzerválása ellen hat számos kormányzati intézkedés, mint például maga az államilag finanszírozott első diploma, a diákhitel és az egyéb ösztöndíj lehetőségek. Mindezek csak enyhíteni képesek a társadalmi egyenlőtlenségeket, de végső megoldásra nem alkalmasak. Ezeknek az egyenlőtlenségeknek a rögzítése elsősorban az alap- és a középfokú intézmények esetében jellemző. Az ország számos területén, de elsősorban kisebb városokban ugyanis jellemző, hogy a gyermekek az általános iskola vagy a középiskola elvégzése után nem tudnak továbbtanulni – hiszen családi helyzetük ezt nem teszi lehetővé –, sőt sokan az iskolai tanulmányokat megszakítva kényszerülnek munkavállalásra. Amennyiben nincs lehetőség számukra a középiskola elvégzésére, akkor a felsőoktatásban sem tudnak részt venni. Emellett jellemző, hogy az oktatási intézmények továbbra is elsősorban az általános és nem a gyakorlati igényekhez igazodó ismeretek elsajátítását teszik lehetővé.

Mindezek ellenére a társadalomban nincs meg a változtatás, a megújulás iránti igény. Az egyes társadalmi szereplők várakozásai természetükből adódóan különbözőek:

- *Tanárok:* Érdeklükben áll a fennálló rendszer változatlan formában való megőrzése, mert ez az állapot egyfajta biztonságot és kényelmet nyújt számukra. A változatlan ismeretek változatlan formában történő oktatása nem követel folyamatos tanulást, továbbképzést, a gyakorlati igényeknek megfelelő oktatást. Ebben a helyzetben nem kell új kihívásoknak megfelelni, extra erőfeszítéseket tenni. A tanároktól elvárt új követelmények hiányában nem kérdőjeleződik meg oktatási alkalmasságuk, így nem kell munkahelyük elvesztésétől tartaniuk, nem kerül veszélybe anyagi biztonságuk.

- *Diákok és szülők:* A diákok és szüleiik részéről azért nincs meg a változtatás igénye, mert egy új oktatási rendszer bevezetése magával hozhatja a költségterítéses jelleget az oktatás hatékonyságának biztosítása érdekében. A kötött tananyag mellett a tanulóknak nem kell kiegészítő ismereteket szerezniük. A szülők számára a jelenlegi állapot annyiban kényelmes, hogy nem kell aktívan részt venniük az oktatási rendszer munkájában. Csupán minimális erőfeszítések, szülői kötelezettségek hárulnak rájuk (pl. szülői értekezletek látogatása). A stabil rendszer legnagyobb előnye, hogy nem jelent komoly anyagi megerőltetést a szülők számára.

Ez a jövőalternatíva tehát a folyamatok és a rendszer érintetteinek gondolkodásbeli stabilitását, a változásokkal szembeni ellenállását foglalja magában. Az egyes társadalmi szereplőknek különböző érdekeik fűződnek a jelenlegi, korántsem ideális rendszer fenntartásához. Általánosságban elmondható, hogy a rendszer esetleges átalakításából adódó feszültség és bizonytalanság önmagában is a status quo fenntartásának irányába hat, az elégedetlenségnek el kell érnie egy viszonylag magasabb fokot, hogy ezt a korlátot áttörhesse. A tanárok viszonyulása nem egységes az oktatási rendszerhez, közülük azok, akik keresettebb tárgyakat oktatnak (pl. idegen nyelvek, felvételi tárgyak) jobban boldogulhatnak, így nem alakulhat ki egységes fellépés a rendszer megváltoztatása érdekében. Az egyetemi, főiskolai oktatók pedig a most meglévő viszonylag erős autonómiájukat féltetik a reformoktól. A diákoknak az alapfokú oktatás rendszerszintű átalakításába nem nagyon van beleszólásuk, a felsőoktatásban pedig a bejutás feltételeinek lazulása (az egyetemi, főiskolai helyek számának növekedésével) alapvetően „kényelmesebbé” teszi számukra a helyzetet. Ez elegendő lehet, hogy kitartsanak a meglévő rendszer mellett. Bár a szülők is gyakran fogalmaznak meg kifogásokat az oktatási rendszerrel szemben, például a diákok túlzott tanulmányi megterhelése miatt, kényelmességük gyakran felülkerekedik ezen. A megélhetés gondjai mellett könnyebbséget jelent számukra, hogy az iskolában töltött jelentős időre hivatkozva a nevelés feladatát jórészt az intézményekre háríthatják. A munkaadók sokat kritizálják a szakképzés, illetve a felsőoktatás jelenlegi formáját a gyakorlatorientáltság hiánya miatt, azonban nem hajlandók anyagilag hozzájárulni a gyakorlati oktatás kialakításához. Ráadásul a fenti retorikával jól álcázzák azt a gyakorlatot, hogy szakmai gyakorlat címén ingyenes vagy nagyon olcsó munkaerőhöz jutnak pl. a felsőoktatásban részt vevő hallgatók személyében. A már pályakezdőktől is megkövetelt sokhónapnyi vagy akár egy évnél is hosszabb gyakorlatot ugyanis csak ezen a módon lehet megszerezni.

Megjegyezzük, hogy a magyar oktatás a viszonyítási alapot jelentő európai uniós országokhoz képest lemaradóban van. Jelzi ezt a nemzetközi PISA-felmérések romló eredménye, a sok helyen még mindig élő poroszos szellem, a gyakorlati szempontok korlátozott érvényesülése, a lexikális tudásra koncentráló számonkérési rendszer. A kedvezőtlen folyamatok közé tartozik a tanári hivatás alacsony társadalmi megbecsültsége, anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt. Ez hozzájárul a tanárok motivációjának

hanyatlásához, a fluktuáció növekedéséhez. További jelentős befolyásoló tendencia a felsőoktatásban részt vevők számának erőteljes megnövekedése. Ez a folyamat várhatóan a jövőben is folytatódik, és egyrészt az alapfokú oktatás további devalvációjához, másrészt az elitképzés új formáinak (pl. posztgraduális oktatás) kialakulásához, illetve erősödéséhez vezet.

Ezeket túl a mai magyar oktatásban a lehetőségekhez képest elmaradott a modern oktatástechnikai eszközök alkalmazása, különös tekintettel a rendszeres internet-használatra. Az alap- és középfokú oktatásban az egyes korosztályok létszámának csökkenése kedvező folyamatokat indíthat (na) el (az osztálylétszámok csökkenése, személyesebb oktatói figyelem a diákok felé), azonban a finanszírozási korlátok miatt ezt várhatóan követi a tanárok számának csökkentése, egyes intézmények bezárása, összevonása, ami kiolthatja a fent említett kedvező hatásokat. Az iskola helyi közösségszervező erejét is csökkenteni továbbá, ha a kisebb településekről messzebbre kell a diákoknak iskolába járniuk.

3.2. A II. JÖVŐALTERNATÍVA

A *II. jövőalternatívában* az oktatási-szakképzési rendszer és az oktatástechnikai, -technológiai folyamatok bár stabilak, de a rendszer résztvevői igénylik, igényelnék a változásokat, a reformot. A helyzetben benne van a feszültség, mivel nem látható előre, hogy van-e lehetőség a változtatásra, illetve a stabil, statikus állapotból van-e lehetőség a dinamikus, változó környezetbe való átmenetre. Itt a rendszer szereplői már előrébb járnak gondolataikkal, elképzeléseikkel, mint az őket gúzsba kötő keretfeltételek. Ha az igényelt változások közép- és hosszú távon elmaradnak, felmerül a „robbanás”, vagyis egyfajta forradalom lehetősége is, csakúgy, mint 1848-ban a társadalom egészében. Ilyenkor a változások hirtelen felgyorsulnak, az elodázott reformok sokasága egyszerre valósul meg. A sietségnek persze ára is van: előfordulhat, hogy a forradalmi intézkedések nem a legkiérleltebb, a legkedvezőbb formában valósulnak meg. A forradalmi radikalizmust, az instabilitást és a bizonytalanságot ráadásul sokan kaotikusnak, átláthatatlannak élik meg, és ez a „fontolva haladók”, a „mérésékelt reformerek” gondolatai dominánssá válásának kedvez.

Az oktatási rendszerben ez a jövőalternatíva azt jelenti, hogy a szereplők nincsenek megelégedve a rendszer felépítésével és működésével. Vajon kik lehetnek a „forradalmárok”, az oktatási rendszer mely szereplői és milyen motivációk alapján törekedhetnek az oktatási rendszer megváltoztatására? A tanárok a legtöbb esetben helyzetüknél fogva abban érdekeltek, hogy a status quo megmaradjon olyannak, amilyen. A változások kiindulópontjai inkább a szülők, a diákok, esetleg a munkaadók lesznek (akik érdekeiket közvetve, az állami szabályozóknál történő lobbizáson keresztül is érvényesíthetik). A status quo ugyanakkor nem ad lehetőséget arra, hogy változások történhessenek, úgy tűnik, hogy minden marad a régiben. Például a munkaadók szívesen kapnának nagyobb beleszólást a közép- és a felsőoktatás rendjébe, és ezt a törekvésüket

a diákok is támogatnák, de az állami szabályozási és támogatási struktúra ezt nem teszi lehetővé. Egy másik példa szerint a diákok (és a tanárok) nincsenek megelégedve a rendelkezésükre bocsátott oktatástechnikai eszközök színvonalával, mert pl. az állami finanszírozás esetében nincs elegendő forrás a legmodernebb technika alkalmazására. Ez elindíthatja a vállalati szektor nagyobb szerepvállalását az oktatásban (vállalati katedrák, cégek által finanszírozott előadók pl. az egyetemeken), feltéve, ha erre az intézmények részéről megvan a fogadókészség.

A diákok részéről az elégedetlenség egyik fő forrása a demokrácia korlátozott volta az oktatásban. A tanár-diák kapcsolat egyoldalú információátadásra épül, ahelyett, hogy problémamegoldó, információfeldolgozó és -rendszerző képességek fejlesztésére irányulna. Ehhez egy participatívabb, a diákokat partnereként és nem „munkadarabként” kezelő szemléletmódra lenne szükség (Szél - Várnagy 2004). E változás fő akadályai a rendszer inerciáján túl éppen maguk a tanárok lehetnek, akik hagyományos pozícióikat féltve ellenállhatnak a változtatási igényeknek. A tanárok körében is súlyba kerülhet az a felismerés, hogy az oktatás alapvető céljainak, fókuszainak megváltoztatása az ő munkájukat is könnyebbé, sikeresebbé és eredményesebbé teheti. A diákokkal való együttműködés a nevelési munkát könnyítheti meg azáltal, hogy a tanár-diák konfliktusok helyett az együttműködést állítja előtérbe.

A munkaadók részéről a gyakorlatorientáltság az a szempont, amely a változtatási igények felerősödését okozhatja. A képzések eltorzult arányai (kevés és nem megfelelő felkészültségű a szakképzésben részt vevő fiatal, ezzel szemben erősen megnövekedett a diplomások száma) egyre kevésbé felelnek meg a munkaerőpiac igényeinek.

Ma úgy tűnik, hogy a jövő oktatásában a romák helyzete robbanásveszélyes helyzetet válthat ki. Statisztikai elemzésekből tudjuk, hogy a roma nemzetiségű lakosság aránya Magyarországon növekszik, és ebben középtávon sem várható változás. Egyes – főleg vidéki – iskolákban már ma is súlyos probléma, hogy a vegyes osztályokban lehetetlen fenntartani az előírt haladási ütemet, mert a roma diákok többsége, mindenekelőtt családi és nevelésbeli sajátosságaik miatt, képtelen a többiekkel tartani. A halmozódó lemaradás ugyanakkor a többi diákot is hátrányosan érinti. Az elkülönítés csak a probléma elodázását jelenti, mivel az iskolaévek végeztével a külön roma osztályba járatott fiataloknak esélyük sem lesz a többségi társadalomba való beilleszkedésre. Erre az égető problémára – amely egyes településeken, riportok alapján, már valóban robbanásveszélyessé vált – is minél előbb választ kell adnia a jövő oktatásának. Nem kérdéses, hogy a sikeres társadalmi beilleszkedést – ami nem kell, hogy a roma öntudat és különállás feladását jelentse – minél fiatalabb korban, az oktatás részeként kell elkezdeni.

Ezzel a jövőalternatívával kapcsolatosan elmondhatjuk, hogy ha stabil helyzetű dolgot akarunk megváltoztatni, a megszokott rendszer ellenállást fejt ki, még akkor is, ha a rendszer nem működik jól. Ez a reflexszerű, természetes ellenállás az oktatással kapcsolatban is törvényszerűen bekövetkezik. A változás folyamata már megkezdődött a bolognai folyamattal és a megújított NAT-tal. Az oktatás más terein szerkezeti változás

mehet végbe, mint például az általános iskola és középiskola szerkezeti megbontása, amelyet a középiskolában oktatott nagyobb mennyiségű tananyag helyesebb megosztása tett szükségessé, könnyítve ezzel a középiskolás diákok helyzetét. Ilyen változás lehet a kétszintű érettségi rendszere, amikor már meglévő elvárásokhoz tud alkalmazkodni az oktatási rendszer. Ez a fajta változás talán jobban kivitelezhető, mivel nem olyan drasztikus. Ha stabil környezetben, megtervezett módon próbáljuk elérni célunkat, jelen esetben az oktatási rendszer racionalizálását, „felhasználóbarátabbá” tételét, hatékonyabbak tudunk lenni, mivel ismerjük a környezet hibáit, gyenge pontjait, így azokat kikerülve ott tudunk a leginkább hatni, ahol elsődlegesen szükséges. Ez egyszerűbben megfogalmazva annyit jelent, hogy könnyebben tudunk „bánni” egy olyan rendszerrel, amelyet ismerünk, mert tudjuk, mit kell tenni ahhoz, hogy apró változtatásokkal alakítsuk azt. Ilyen módon el kellene érni azt, hogy a diákok több, a gyakorlati életben is alkalmazható információt kapjanak. Valószínűleg, ha a következő pár évben nem bukik meg a rendszer, a kétszintű érettségi helyzete meg fog szilárdulni, amihez viszont szükséges az érettségi anyag racionalizálása, az érettségi két szintjének megfelelő szétválasztása, az érettségi és a felvételi rendszerének összekapcsolása. Ezeket a fenntartásokat azért említjük meg, mivel egyelőre a „rég” és az „új” érettségi-felvételi rendszer egymás mellett élése több problémát vet fel, mint például a 2004-ben felvételizett, de fel nem vett és idén újból felvételiző diákok, és a most, 2005-ben felvételiző diákok közötti eltérő elbírálás.

Ez a jövőalternatíva egy egységes NAT-ot, a bolognai folyamat megvalósítását, és az egész magyar oktatási rendszer EU-ba való illesztését célozza meg. A jelenlegi oktatási rendszer valószínűleg a 3L (life long learning) jegyében alakul, amelynek stabil alapját – mint egy kapu két oszlopa – a 2003-as NAT és a PISA 2000 felmérés eredményei jelentik. A NAT a tartalmi szabályozás rendszerében, a PISA pedig a kompetenciaközpontúság terén eredményezhet fordulópontot. Ezeken, mintegy tetőként nyugszik a kétszintű érettségi, a bolognai folyamatnak megfelelően átalakuló felsőoktatás és az élethosszig tartó tanulás. A régi időkben épült házak sokkal jobban ellenállnak az idő fogának, mint az újak. Persze ez nem is csoda: elég csak megnéznünk az alapjaikat, amelyek sokkal vastagabbak, masszívabbak, mint a mai idők épületeinek esetében. 2025-re Magyarországon az oktatás háza alapjainak megerősödését várjuk, vagyis a megújult tartalmi szabályozás és a kompetenciaközpontúság harmonikus együttélését.

3.3. A III. JÖVŐALTERNATÍVA

A *III. jövőalternatíva* olyan oktatási rendszert és oktatástechnikát, -technológiát ír le, amelyben nagyfokú változásokra van lehetőség. Az iskolarendszert és az oktatásban alkalmazott technikai eszközöket egyre nagyobb mértékben a vállalatok finanszírozzák. Erre törvényi keretek között már most is van lehetőség. Csak a multinacionális vállalatok élnek ezzel a lehetőséggel. Ezek a cégek azonban egy-egy iskolát „vesznek meg”. Ebben a jövőalternatívában tehát instabil környezetből indulunk ki.

Az oktatási rendszer szereplői nem veszik észre a megújuló/megújult lehetőségeket, vagy nem érdekeltek a változások kihasználásában. A tanárok továbbra is ragaszkodnak régi szerepükhöz. Bár a technika és a nyitottabb rendszer is lehetővé tenné, hogy tanácsadói funkciót lássanak el, ezzel nem tudnak azonosulni. Így ők nagy gátjai a fejlődésnek. A szülők nem fogják olyan mértékben kihasználni az iskolák sokszínűségét, mint ahogy lehetne. Így az iskolatípusok egyre bővülő köre ismét a standardizálás irányába mozdul el. Az e-learning nem fog olyan mértékben megvalósulni, ahogyan azt a technikai fejlettség indokolná. A diákok általános és középiskolai szinten nem motiváltak eléggé a tanulásra, és a szülők sem mindig támogatják gyermekeik otthoni tanulását.

A középiskolák és az egyetemek nemzetközi nyitottsága, átjárhatósága adott. Nagyon sokáig a külföldön tanulás lehetőségét csak egy szűk elit réteg veszi igénybe, amelynek elsődleges célja, hogy tanulmányai után külföldön dolgozzon. A magyarok nem túlzottan mobilak, általában nagyon fontosak számukra a család és az a kulturális környezet, ahol felnevelkedtek. Az sem közömbös, hogy a magyar nyelv sajátosságai miatt nehezebb más nyelvek elsajátítása.

34. A IV. JÖVŐALTERNATÍVA

A *IV. jövőalternatíva* szerint instabil helyzet jellemző az oktatási rendszerben és az oktatási technológiában, ugyanakkor a változtatás iránti igény is jelen van a tanárok, a diákok, a szülők és a munkaadók részéről.

Ebben a jövőalternatívában az oktatási rendszerben nem marad fenn a meghonosodott, az I. jövőalternatívában említett 8 éves alapfokú, 4 éves középfokú és 3-4, illetve 5 éves felsőfokú képzés. Ebben az esetben új, a mai világban kevésbé elterjedt rendszerek jelennek meg és terjednek el. Intézményi szinten általánossá válnak a két tan nyelvű (nemzetiségi) óvodák és iskolák. A „jó felszereltségű és állapotú” iskolák száma növekszik. Kisebb létszámú osztályok jellemzőek a hatékonyabb tanulás érdekében. Megjelent a *virtuális oktatás*, ami a hagyományos oktatással párhuzamosan működik, de egyre dominánsabb szerephez jut (e-learning és fajtái, például a videokonferenciák, internet segítségével megvalósuló nemzetközi kurzusok). Itt – a mai kiegészítő szerepükkel ellentétben – kiemelkedő szerephez jutnak a különböző információs-technológiai eszközök. A hagyományos infrastruktúra leépülésével folyamatosan kialakításra kerülnek a *home-schooling* keretei, ami ugyancsak az információ-technológia szélesebb körű használatát teszi szükségessé. Az oktatási rendszer további alternatív változata a *kísérleti oktatás*, amelyben meghatározó szerephez jutnak az üzleti szféra szereplői, valamint a különböző kisközösségek. Ebben az esetben fennmarad a hagyományos infrastruktúra, miközben a hangsúly az új eszközök és módszerek alkalmazásán van. Megjelennek az olyan, ún. *leszakadást erősítő oktatási intézmények*, amelyekben a gazdasági érdekek dominanciája jelenik meg. Vagyis elsődleges cél az állami iskolák költségcsökkentése, és ezzel együtt a profit-orientált oktatási intézmények kialakítása.

Ez az utóbbi változat ugyanakkor már a fennálló társadalmi rétegek között meglévő szakadék erősödését okozhatja.

Ezekhez az új folyamatokhoz társulnak az oktatás résztvevőinek igényei:

- *Diákok, tanárok, szülők*: A diákok egyre inkább felismerik a technológia nyújtotta lehetőségeket, és gyakrabban, szélesebb körben alkalmazzák azokat a tanulási folyamat során. A szülők és a tanárok is preferálják ezeket az újdonságokat, mert felismerik, hogy a folyamatosan változó környezet támasztotta követelményeknek csak így felelhetnek meg. Ekkor már a tanárokkal szembeni változó és növekvő elvárások nemcsak egyfajta alapfeltételként jelennek meg, amelyek a szakmai érvényesüléshez, munkahely megőrzéséhez feltétlenül szükségesek, hanem olyan kihívásokkal szolgálnak, amelyekhez a sikeres megfelelés a korábbinál magasabb szintű önmegvalósítást tesz lehetővé számukra. Ennek következtében megváltoznak a tanárok feladatai is, hiszen az új kihívásokhoz új képességekre, új ismeretek megszerzésére van szükség. Megváltozik a szülők részvétele az oktatásban, a korábbinál aktívabban vesznek részt az oktatási rendszerben, mindezt annak érdekében, hogy saját gyerekeik számára is megkönnyítsék az érvényesülést:
 - A szülők részvétele a *finanszírozásban* (pl. szülői gyűjtési akciók számítógépek megvételére)
 - A szülők részvétele az *oktatásban* (pl. szakmai tapasztalatok megosztása a diákokkal – pl. egy biológia óra megtartására orvos szülő felkérése)
 - A szülők részvétele a *pályaválasztási tanácsadásban* (pl. a szülők mesélnek saját szakmájukról, annak előnyeiről és hátrányairól, a szükséges képességekről a választás megkönnyítése érdekében)
- *Munkaadók*: A munkaadók igénylik a speciális, gyakorlatra alapozott tudást, és ennek megvalósítása érdekében jelentősebb szerepet vállalnának az oktatási rendszerben. A munkaadói részvétel így megjelenhet a PPP-k (Public Private Partnership) keretein belül oktatási épületek részfinanszírozásában, iskolai felszereltség korszerűsítésében stb. Ezen túl léteznek további lehetőségek, amelyekkel a vállalatok hozzájárulhatnak az oktatás színvonalának emeléséhez (pl. meghívott vállalati szakemberek előadásai, azaz személyes részvétel a tanításban) vagy finanszírozásához (pl. vállalati ösztöndíjak).

3.5. VAN-E LEHETŐSÉG A KÜLÖNBÖZŐ ALTERNATÍVÁK KÖZÖTTI ÁTMENETRE?

A múlt valóságos, jól ismert példákat adott a különböző alternatívák közötti átmenetre. Az átmenet különböző formái elképzelhetők a jövőre vonatkozóan is. Látni kell, hogy a folyamatok és a helyzetek változása, valamint a szereplők várakozásainak, elvárásainak megváltozása szoros kölcsönhatásban vannak. A folyamatok és helyzetek változása hat a szereplők várakozásaira, és a várakozások hatással vannak a folyamatok és állapotok jövőbeni változásaira. Sokszor igen nehéz elkülöníteni, hogy vajon valamely átalakulást a folyamatok változása vagy a szereplők elvárásainak megváltozása idézte-e

elő, mert a két tényező folyamatosan hat egymásra. Arról nem szabad elfeledkeznünk, hogy egyetlen lépésben igen ritkán térhetünk át egyik alternatíváról egy másikra, lépéssorozatra kell felkészülnünk.

Például az *I. és a IV. jövőalternatíva közötti* váltás sem valósítható meg egy lépésben. Ahhoz, hogy egy teljesen stabil rendszerből egy minden tekintetben változó rendszerbe jussunk, lépcsőzetes átmenet szükséges. Az átmenet két formája lehetséges:

- Először a helyzet és a folyamatok változnak meg, s a megváltozott helyzet és folyamatok a szereplőket is változásra kényszerítik, vagy
- a szereplők elvárásai és várákozásai változnak meg elsőként, és ezek kikényszerítik a folyamatok, helyzetek megváltozását.

Az Európai Unió lehetővé teszi pl. a tőke, a munkaerő és az áru szabad áramlását. Lehetővé válik, hogy a magyar emberek külföldön vállaljanak munkát. Ehhez arra van szükség, hogy a magyar fiatalok az oktatás révén olyan egységes ismereteket szerezzenek, amelyeket a nemzetközi munkaerőpiacon is elfogadnak. Szükség van arra is, hogy a hazai és külföldi felsőoktatási intézmények átjárhatók legyenek, lehetőséget adjanak nemzetközi tapasztalatok szerzésére. Ezeknek a követelményeknek a hagyományos, stabil oktatási rendszer képtelen megfelelni, szükségessé válik tehát a változtatás. Új képzések, új oktatási formák jelennek meg, amelyek megváltoztatják a szereplők elvárásait is. Mivel lehetőségük van új képzési formák igénybe vételére, ez megnöveli a választási alternatívákat. A szereplők rájönnek az új formák előnyeire, és előbb-utóbb már maguk is igénylik a változásokat.

A *II. és a III. jövőalternatíva közötti* váltás sem valósítható meg egy lépésben. A felvázolt hazai stabil helyzet alapvetően hasznos ugyan a társadalom egészére nézve, de nem enged teret a szereplők egyéni céljai megvalósításának. Alapvetően nem jellemzi a bürokrácia, de a rendszer zárt. Kialakításánál a konszenzusos megoldások a jellemzőek, így jutottak el egy társadalmilag hasznosnak tűnő állapothoz, azonban egyes embereknek lehet különböző értékrendszerük. Őket forradalmároknak tekintve kialakulhat, hogy hatásos lobby-tevékenység (vagy forradalom) eredményeképpen elérjék azt az állapotot, amit szeretnének, ami az általunk instabilmak nevezett helyzet. Ebben a helyzetben szintén megjelenik az előbbi probléma, hogy az a rendszer, amit társadalmilag hatékonnak gondolnak, mégsem az. A lehetőségek és az infrastruktúra minden szereplő számára adottak, hogy elérjék céljaikat. A szocializáció mint funkció gyengülésével azonban az emberek magukra maradhatnak abban a tekintetben, hogy nem látják maguk előtt társaikat mint követendő példát, így lemaradhatnak céljaik elérésében. Nem jelenik meg az összehasonlítás sem, ami fontos motiváló tényező lenne. Tehát az előzővel szemben ez az állapot „a ló túloldala”, ahol a nyertesek a korábbi forradalmárok, míg a vesztesek a potenciális lemaradók. Ebből az állapotból azonban csak akkor képzelhető el az átmenet a másikba, ha komoly társadalmi elégedetlenség fogadná az oktatási rendszert, és mindenki hajlandó lenne a szuverenitását korlátozni a közös cél érdekében (erre azonban kicsi az esély, hiszen az emberek ritkán adják fel

függetlenségüket, és hódolnak be rendszereknek, még ha ezzel egyértelműen kedvezőbb helyzetbe is kerülnének).

A két jövőalternatíva közti kapcsolatot, átmenetet az adja, hogy (a II. jövőalternatívából kiindulva) ha valami stabil, és változtatni szeretnénk rajta, a folyamat/helyzet instabillá válik. Ezen pedig már nem akarunk változtatni, hiába van meg rá a lehetőségünk – jó így, elfogadjuk ezt a helyzetet. Ennek a problémának egyik megjelenése pl. az elméleti oktatás gyakorlatiasabbá tétele (megváltoztatása). A változás során szakmai gyakorlatokra van lehetőség (akár külföldön is), s ekkor számos gyakorlat között rendszertelenül válogathatunk. Bár megvan rá a lehetőségünk, mégsem élünk vele, mert ugyanúgy megvagyunk nélküle, mint korábban voltunk (még „ideológiát” is találunk hozzá: külföldi gyakorlat esetében gyakran jobban érezzük magunkat itthon – hiszen itt is mindent megkapunk, és nem vágyunk a kiutazásra).

3.5. MILYEN LEGYEN A JÖVŐ OKTATÁSA HAZÁNKBAN?

A jövő oktatásának az *együttműködést minden téren szem előtt tartva* elsősorban a munka világára való minél teljesebb felkészítéssel kell foglalkoznia. Már a mostani sebességgel változó világban is láthatjuk, hogy nem elég pusztán a lépéstartással próbálkozó környezethez való alkalmazkodás, a sikeres vállalatok innovatív felfogásukkal mind elébe mennek annak. Az információ már most kulcsfontosságú tényezőt jelent. Szembe kell néznünk azzal, hogy lassan már az átlagosnál jobb képességű emberek sem lesznek képesek a már meglévő jelentős tudásanyag mellé további ismereteket szerezni, egyszerűen az emberi teljesítőképesség határai miatt. Mindennek következtében a képességek/készségek fejlesztése, a tudás gyakorlati alkalmazása, a tanulás megtanulása és a szükséges információk megszerzése hangsúlyosabb szerephez jut az oktatásban.

A jövőre nézve egyre kívánatosabb az üzleti életben *a tanuló szervezet koncepciója*, amely a szervezet folyamatos tanulását helyezi előtérbe az instabil és folyamatosan változó környezethez való alkalmazkodás érdekében, és amely tudás a szervezet tagjainak egyesített tapasztalataiból, gondolataiból ered. Mindennek ellenére nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy bár a magyar diákok alkalmazás-képes tudása sok állam tanulóihoz képest alulmarad, de a műveltségükre mindenképpen büszkék lehetnek, hiszen sok társuknál szélesebb körű általános tájékozottsággal rendelkeznek. Ezt semmiképpen sem szabadna elveszteni.

Mindennek fényében tehát az mondható, hogy 2025-2030-ra Magyarországon olyan oktatási rendszer kialakítása lenne kívánatos, amelynek első számú célja *az életre való felkészítés*, és amely megőrzi mindazt, amiben a magyarok jók. Az egységesülés nem szabad, hogy egyenlővé váljon a konformitással; ami jó, azt nem szabad „kidobni”.

A diákoknak az válhat leginkább előnyére, ha az oktatási rendszer olyan ismeretekkel vérteti fel őket, amelyek révén művelt emberekké válnak, másrészt, ha az oktatási rendszer olyan mélységekig jut el, amely bizonyos témák iránt fölkelte a diákok érdek-

lódását, és amely segít abban, hogy rájöjjenek (kialakuljon bennük), mivel szeretnének behatóbban foglalkozni. Ezt azért tartjuk fontosnak megemlíteni, mert a különböző tudományok elképesztő sebességgel változnak, bővülnek, a fellelhető információanyag mennyisége befogadhatatlanná válik. Viszont, ha a diákok látják az összefüggéseket, és kifejlődött bennük az a gyakorlati érzék, hogy tudják, mit hol és hogyan kell keresniük, akkor lehetőségük lesz egy-egy terület csínját-bínját megtanulni. A jövő oktatásának nem az lesz a célja, hogy minél több tananyagot befogadjanak a diákok, hanem, hogy *megtanuljanak válogatni az információk között, kapjanak egy általános műveltséget*, és onnantól kezdve olyan irányú tudományokban mélyedjenek el, amelyek leginkább illenek a képességeikhez.

A jövő elfogadható (talán egyúttal kívánatos) oktatási-szakképzési rendszerét ezért a *IV. jövőalternatívában* találhatjuk meg, ahol mind az oktatási-szakképzési rendszer és oktatástechnika, -technológia, mind az oktatás-szakképzés rendszer szereplői alapvető változáson, megújuláson mennek keresztül.

Következtetések

A jövőkutatás megújult módszertani szemlélete lehetővé tette, hogy jövőalternatívákat a lehetőségek és az érintettek jövőre vonatkozó várakozásainak együttes figyelembevételével alakítsunk ki hazánk társadalmi-gazdasági fejlődésére és az oktatás-szakképzés jövőjére vonatkozóan. Ez továbblépés azokhoz az elemzésekhez és előrejelzésekhez képest, amelyek a megközelítésnek egyik vagy másik oldalát túlhangsúlyozták. Az oktatás és szakképzés jövőalternatívái ezekben a formájukban nem teljesek, de úgy vélem, hogy elmozdulást jelentenek egy korszerű szemléletmód alkalmazásának irányába. Ezért örömmel veszek minden olyan javaslatot, amely ezeknek a jövőalternatíváknak a továbbfejlesztését és/vagy gyakorlatiasabbá tételét szolgálják.

Felhasznált irodalom

1. Hideg Éva: A jövő társadalmi modelljei. In: Bevezetés az információs társadalomba (szerk. Nováky Erzsébet) KIT Képzőművészeti Kiadó és Nyomda Kft., Budapest 1999, 7-31. old.
2. Hideg Éva – Nováky Erzsébet: A jövőhöz való viszonyunk, Magyar Tudomány 1998. 1.
3. Nagy Bernadett: A magyar társadalom európai uniós várakozásai. Diplomadolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest 2000
4. Nováky Erzsébet: Jövőkutatás és káosz, Magyar Tudomány 1993. 4.
5. Nováky Erzsébet – Hideg Éva – Kappéter István: Jövőorientáltság a mai magyar társadalomban, Magyar Tudomány 1994. 4.
6. Nováky Erzsébet (szerk): Káosz és jövőkutatás, BKE Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 1995
7. Nováky Erzsébet: Mit látunk a jövőből? In: Jövő mint egész (szerk. Dalos Rimma, Kiss Endre) Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 2001/a, 7-18. old.
8. Nováky Erzsébet: Magyarország „holnap után” – komplex jövőképvizsgálat, Magyarország nemzeti stratégiája 2020-ig, MTA VTB Tudományos Konferencia, Veszprém, 2001. március 22-23. Plenáris előadás, 2001/b

9. Nováky Erzsébet (szerk.): Magyarország holnap után, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2001/c
10. Nováky Erzsébet: Társadalmi és gazdasági modernizációnk megvalósíthatóságának feltételei, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Karának IV. Nemzetközi (Jubileumi) Konferenciája – Tudásalapú társadalom, Tudásteremtés – Tudástranszfer, Értékrendváltás, Miskolc – Lillafüred, 2003. május 26-27. Konferenciakötet, II. kötet, 194-202. old.
11. Nováky, Erzsébet: Preconditions for the Realization of Socio-Economic Modernization in Hungary – Club of Economics in Miskolc, Theory – Methodology – Practice, Vol. 1. Nr. 2., March 2004, pp. 39-44. 2004/a
12. Nováky Erzsébet: Cselekvésorientáltság a jövőkutatásban, e-Világ, III. évf. 7. szám, 2004. július, 2-3. old. 2004/b
13. Nováky, E.: Participative futures studies, In: Action for the future (ed. by: E. Nováky, Sz. Fridrik, B. Szél) Futures Studies Centre Budapest University of Economic Sciences and Public Administration, Budapest, 2004, pp. 67-79
14. Nováky, Erzsébet: Action oriented futures studies in Hungary, Futures, megjelenésre elfogadva, 2005
15. Szél Bernadett – Várnagy Réka: Globalizálva oktatni, In: A környezet és az oktatás jövője (szerk.: Kristóf Tamás), MTA-BKÁE Komplex Jövőkutatás Kutatócsoport Füzetek 5., Budapesti Corvinus Egyetem Jövőkutatás Tanszék, Budapest, 2004, 38-57. old.
16. Toffler, A.: Future shock, The Bodley Head, London 1970
17. Tóth Etelka: Az oktatás jövője 2006 után, Szakképzési Szemle 2005/1. 101-105. old.